

The Evolution of the Actions of the Disbelieving Front Against the Doctrine of Resurrection from the Perspective of the Holy Quran

Gholamali Zare¹ Erfan Gorzin²

Received: 2025/03/27 • Revised: 2025/05/31 • Accepted: 2025/06/17 • Published online: 2025/06/29

Abstract

The truth that all beings will ultimately return to Almighty God is repeatedly emphasized in the Holy Quran. The foundation of divine warning (*indhar*) and glad tidings (*tabshir*)—which constitute the essential missions of the divine prophets—is based on affirming and clarifying the resurrection of humankind and the summoning of all deeds for judgment. Given the truth-opposing spirit of those who stood against the prophets, it is certain that they did not remain silent before this life-giving and human-building doctrine. Rather, while denying the reality of resurrection, they sought to justify their rejection from various angles.

This study, using a library-based method, investigates and classifies the different forms of denial of resurrection as narrated in the Quran into

1. Associate Professor, Golestan University of Medical Sciences, Golestan Province, Iran.
Zaregholamali@gmail.com
2. Level three eei nary ttudent, Qur'anic xxegeiis and Science,, A'emmah Athar Inttute of Higher Education, Qom, Iran (Corresponding Author).
Kashefane@gmail.com

* Zare, Gh. A., & Gorzin, E. (2025). The Evolution of the Actions of the Disbelieving Front against the Doctrine of Resurrection from the Perspective of the Holy Quran. *Studies of Quranic Sciences*, 7(2), pp. 101-128.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.71226.1361>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran

© 2025 "authors retain the copyright and full publishing rights"

seven thematic categories to provide a deeper understanding of the **deniers' efforts against this central doctrine. Reflection upon these categories reveals that the initial reaction of the deniers to the doctrine of resurrection was an instinctive response to this "momentous news" (naba' al-'azim)**, which manifested in the form of questioning. Their second reaction involved taking a firm stance against the manifest truth.

Finally, **the study concludes that the deniers' actions against the doctrine of resurrection evolved through three stages: heedlessness, obstinacy, and conspiracy.** The acceptance of the great reality of the Day of Resurrection was difficult for the disbelievers; thus, they refused to embrace this vital teaching and, through their negative responses, practically denied it.

Keywords

Resurrection, Denial of Disbelievers, Prophetic Teachings, Day of Judgment, Guidance.

Extended Abstract

Every human being, upon reflecting on themselves, will inevitably ask three fundamental questions dictated by reason and innate nature: *Where have I come from? Why am I here? And where am I going?* The type of answer given to these three questions determines **one's worldview, lifestyle, and ultimate destiny.** One of the primary functions of divine religions is to provide answers to these innate human questions. The Holy Quran — as the perfected continuation of previous revelations and the final guide to human salvation — responds to these questions with the verse: **"Indeed, we belong to Allah, and indeed to Him we will return"** (al-Baqarah, 2:156).

Among the core teachings of Islam, **belief in resurrection (ma'ad)** holds such significance that every Muslim is obliged to remember God as **"the Sovereign of the Day of Recompense"** (al-Fatihah, 1:4) at least ten times daily. The Quran repeatedly emphasizes this reality — that all shall return to God — as in the verse: **"To Him is your return, all of you; it is the true promise of Allah"** (Yunus, 10:4). The Quran also explicitly affirms that the Day of Resurrection — the promised event of all prophets — will most

certainly come: *“Indeed, the Hour is coming without doubt”* (al-Hijr, 15:85).

Essentially, the foundation of *warning (inzār)* and *glad tidings (tabshīr)* — two central missions of the divine prophets — rests on affirming and explaining the resurrection of humankind from their graves: *“And it is He who begins creation and then repeats it, and that is even easier for Him”* (al-Rum, 30:27); followed by the presentation of all deeds for judgment: *“To Allah will be your return, all of you; then He will inform you of what you used to do”* (al-Ma’idah, 5:105); *“And they will find whatever deeds they did present before them”* (al-Kahf, 18:49).

Given the truth-opposing nature of the adversaries of the prophets, it is undeniable that they did not remain silent in the face of this life-giving and human-refining doctrine. Instead of accepting this truth, they endeavored to justify their denial from various perspectives.

The deniers of the prophets have resorted to various pretexts to justify their rejection of the life-giving doctrine of the Resurrection, hoping, in their own estimation, to halt the caravan of truth from advancing. Using a library-based method, this study seeks to collect Quranic verses and interpretations from both Sunni and Shia sources related to these justifications for denial. By focusing on the efforts of the deniers to refute one of the fundamental principles of the prophetic mission, it employs a descriptive–analytical approach to classify and analyze their arguments, thereby providing a deeper understanding of their claims.

Reflection on the Quranic commentaries and verses under study reveals that accepting the great truth of the Resurrection was extremely difficult for the disbelievers; therefore, they could not tolerate the teaching of this vital doctrine and, through their negative reactions, actively denied it. Their denials, as recounted in the Holy Quran, have been identified and categorized into seven thematic groups: 1. Speculating and opposing the very principle of the Resurrection; 2. Expressing doubt and uncertainty regarding the time of its occurrence; 3. Astonishment at the idea of the dead being revived; 4. Suggesting that, if the resurrection is true, then bring our ancestors back to life as a sample so that we may see them with our own eyes and believe that revival after death is real; 5. Displaying childish and immoral behavior through mockery and ridicule of the

Resurrection and its believers; 6. Accusing the divine messengers of fabrication and labeling salvific teachings as false attributions to God; 7. Considering belief in the Resurrection as merely **one of the “legends of the ancients.”**

It is natural to raise questions regarding this great proclamation; however, to hastily deny it without reflection—especially out of stubbornness and obstinacy—is not the habit of sound and healthy natures. In general, the content of the questions posed about the *Ma’ad* (Resurrection) can be classified into three categories:

- a) questions concerning the *how* of resurrection and the re-creation of human beings after their bodies have disintegrated like scattered dust;
- b) questions about who possesses the power to accomplish such a seemingly impossible task; and
- c) questions about the time of the Resurrection and the rising from the graves.

After the stage of questioning and answering, the moment of choice and voluntary action arrives. Some people, in search of truth and their lost certainty, pause for reflection and seek guidance from divine messengers; while others, pursuing comfort and ease, roll up their sleeves to deny and refute the doctrine of resurrection so as to evade its moral responsibility. The oppositions and objections of this latter group—which constitute the subject of this study—can be divided into three stages: verification, mockery, and accusation. These will be examined under four main headings in this article.

Accordingly, the reaction of each nation to the doctrine of resurrection occurred in two general stages. The first was a natural encounter with this great announcement, which was typically followed by various questions. The second stage involved adopting a stance toward the revealed truth—either leading to faith and guidance or to denial and opposition. From another perspective, all the themes discussed in this paper can be viewed as an exposition of the *process of denial* among the disbelievers: at first, when they perceived the truthfulness of the prophets and the authenticity of their religion, they feigned ignorance in their confrontational stance

toward the doctrine of resurrection and began to cast doubt upon its principles and corollaries. When they eventually saw the evidences clearly and found themselves without argument, they expressed astonishment, describing the resurrection—as noted in the third section of this article—as something incredible and wondrous. Later, they devised new schemes, conditioning their belief upon the fulfillment of their unreasonable demands. Despite all this, they remained unsatisfied with their deceit and continued to ridicule the doctrine of resurrection and cast accusations against it, striving by every means to discredit this sacred truth.

تطور الإجراءات التي يقوم بها تيار الكفر ضد تعاليم المعاد من منظور القرآن الكريم

غلام على زارع^١ عرفان كرزين^٢ ID

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/٠٣/٢٧ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/٠٥/٣١ • تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٦/١٧ • تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/٠٦/٢٩

الملخص

لقد أكد القرآن الكريم مراراً على حقيقة أن الجميع سيعودون إلى الله تعالى. وكان أساس الإنذار والتبشير، الذي كان من أهم واجبات الأنبياء، هو تأكيد وتوضيح بعثة الإنسان ومحاسبة جميع أعماله. ونظراً للروح المعادية للصلاح لدى جبهة معارضي الأنبياء، فلا شك أنهم لم يظلوا صامتين أمام هذا التعليم الذي يمنح الحياة ويشكل الإنسان، وبجانب رفضهم حقيقة المعاد، حاولوا تبرير إنكارهم من زوايا مختلفة. تهدف هذه المقالة إلى توفير قاعدة معرفية أعمق لفهم جهود المعاندين ضد تعليم المعاد، إذ قامت، بالاعتماد على المنهج المكتبي، بجمع أعمال الإنكار التي وردت في القرآن الكريم، وصنفتها إلى سبعة أقسام حسب المحتوى. من خلال

١٠٦

مِطَالَعَاتُ الْعِلْمِ

سال هفتم، شماره ٢، ١٤٠٤

١. أستاذ مشارك في جامعة العلوم الطبية، محافظة غلستان، إيران.

Zaregholamali@gmail.com

٢. باحث دراسات المستوى الثالث، تخصص التفسير وعلوم القرآن، معهد التعليم العالي للأئمة الأطهار (عليه السلام)، قم - إيران (المؤلف المسؤول).

Kashefane@gmail.com

* للاستشهاد بهذا المقال: زارع، غلام على، كرزين، عرفان. (١٤٠٤ هـ ش). تطور الإجراءات التي يقوم بها تيار الكفر ضد تعاليم المعاد من منظور القرآن الكريم. دراسات علوم القرآنية، ٧(٢)، صص ١٠١-١٢٨.

<https://Doi.org/10.22081/jqss.2025.71226.1361>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران.

© ١٤٠٤ «حقوق الطبع والنشر محفوظة للمؤلفين بشكل كامل»

التأمل في هذه الأقسام، اتضح أن أول رد فعل للمنكرين على عقيدة «المعاد» كان مواجهة فطرية للخبر العظيم، مصحوبة بطرح الأسئلة. أما المرحلة الثانية من ردود أفعالهم فتمثلت في اختيار موقفهم في مواجهة الحقيقة الميينة. وفي النهاية، تبين أنّ الأعمال الإنكارية ضد تعليم المعاد تطورت على ثلاثة مراحل: التغافل، والعناد، والمكائد؛ إذ كان قبول الخبر العظيم ليوم القيامة صعباً على المنكرين، ومن ثمّ لم يهتموا بتعليم هذه العقيدة الحيوية، فكانوا عملياً يتكرونها من خلال ردود أفعالهم السلبية.

الكلمات المفتاحية

القيامة، إنكار المنكرين، تعاليم الأنبياء، القيامة، الهداية.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تطور اقدامات جریان کفر علیه آموزه معاد از منظر قرآن کریم

غلامعلی زارع^۱ عرفان گرزین^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۷ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۱۰ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۷ • تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۸

چکیده

این حقیقت که بازگشت همه به سوی خداوند متعال است، بارها در قرآن کریم تکرار و تأکید شده است. اساسا مبنای انذار و تبشیر که از وظایف اصلی انبیای الهی بوده، تأیید و تبیین برانگیخته شدن مجدد انسان و احضار تمامی اعمال او برای محاسبه است. با توجه به روحیه حق ستیز جبهه معارضان انبیاء علیهم السلام، بی تردید آنان در برابر این آموزه حیات بخش و انسان ساز ساکت ننشسته و ضمن نپذیرفتن حقیقت معاد، کوشیده اند تا از زوایای مختلف، این انکار خود را توجیه نمایند. این مقاله به منظور فراهم آوردن زمینه ادراکی عمیق تر از کوشش های منکران علیه آموزه معاد، به روش کتابخانه ای اقدامات انکاری آنان را که در قرآن کریم حکایت شده، استقصا نموده و در هفت بخش طبقه بندی محتوایی کرده است. از تأمل در این بخش ها فهمیده می شد که نخستین واکنش منکران در برابر آموزه «معاد»، مواجهه فطری با خبر عظیم است که با طرح سوال همراه بود. دومین مرحله از واکنش های آنان، انتخاب موضع در

۱. دانشیار دانشگاه علوم پزشکی، استان گلستان- ایران.

Zaregholamali@gmail.com

۲. دانش پژوه سطح ۳، رشته تفسیر و علوم قرآنی، موسسه آموزش عالی ائمه اطهار علیهم السلام، قم- ایران (نویسنده مسئول).

Kashefane@gmail.com

* زارع، غلامعلی؛ گرزین، عرفان. (۱۴۰۴). تطور اقدامات جریان کفر علیه آموزه معاد از منظر قرآن کریم. *مطالعات علوم قرآن*، (۲۷)، صص ۱۰۱-۱۲۸.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.71226.1361>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

© ۱۴۰۴ «حق تألیف و حقوق کامل انتشار برای نویسندگان محفوظ است»

مواجهه با حقیقت مبین بود. در پایان نیز این نتیجه حاصل شد که اقدامات منکرانه علیه آموزه معاد در سه مرحله تغافل، لجاجت و دسیسه تطور یافته است؛ زیرا پذیرش خبر بسیار بزرگ قیامت برای منکران دشوار می‌نمود، از این رو تعلیم آموزه حیاتی «معاد» را بر نمی‌تافتند و در عمل با واکنش‌های منفی خود، آن را انکار می‌کردند.

کلیدواژه‌ها

معاد، انکار منکران، تعالیم انبیاء، قیامت، هدایت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

هر انسانی به حکم عقل و فطرتش، خود را در برابر این پرسش‌ها می‌یابد که از کجا آمده، چرا آمده و به کجا خواهد رفت؟ از نظر منطقی، نوع پاسخ به این پرسش‌ها، سبک زندگی و سرنوشتی متفاوت را رقم خواهد زد. ادیان الهی در پی تبیین و نقد پاسخ‌های این پرسش‌ها فطری بشری بوده‌اند. قرآن کریم که نسخه کامل شده ادیان پیشین و تبیان برنامه نهایی سعادت بشر است، در پاسخ این پرسش‌ها می‌فرماید: «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (بقره، ۱۵۶). از میان آموزه‌های دین مبین اسلام، «معادباوری» به حدی مهم است که هر مسلمان وظیفه دارد در هر شبانه روز حداقل ۱۰ نوبت، خداوند متعال را با نام «فرمانروای روز حساب» (حمد، ۴) بخواند.

این حقیقت که بازگشت همه به سوی اوست، بارها در قرآن کریم تکرار و تأکید شده است، مانند این آیه: «إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً وَعَدَّ اللَّهُ حَقّاً» (یونس، ۴). به تصریح قرآن مجید، زمان برپایی قیامتی که وعده همه انبیا علیهم‌السلام بوده است، قطعا و بی تردید فرامی‌رسد؛ چنان که می‌فرماید: «إِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ» (حجر، ۸۵). اینکه در آیه شریفه تحقق آن روز موعود؛ یعنی قیامت، به وسیله «إِن»، «لام تأکید» و «جمله اسمیه» تأکید شده، نشان‌دهنده اهمیت مسئله معادباوری است (ر.ک. طیب، ۱۳۷۸، ج ۸، ص ۶۸). اساسا مبنای انذار و تبشیر، که از وظایف عمده انبیای الهی بوده، تأیید و تبیین برانگیخته شدن مجدد انسان از قبور «وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ»، (روم، ۲۷) و آن‌گاه احضار تمامی اعمال او برای محاسبه است. «إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (مائده، ۱۰۵)؛ «وَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا» (کهف، ۴۹). با توجه به روحیه حق‌ستیز جبهه معارضان انبیا علیهم‌السلام، بی‌تردید آنان در برابر این آموزه حیات‌بخش و انسان‌ساز ساکت ننشسته و ضمن نپذیرفتن آن حقیقت، کوشیده‌اند تا از زوایای مختلف، این انکار خود را توجیه کنند.

منکران انبیا در توجیه انکار آموزه حیات‌بخش معاد به انواع دست‌انبردها دست انداخته‌اند تا شاید به زعم خود با این سخنان، کاروان حق‌محوری را از حرکت

در اندازند. این مقاله به روش کتابخانه‌ای درصدد گردآوری این بخش از دلایل انکار از آیات قرآن و تفاسیر فریقین بوده است تا با تمرکز بر کوشش‌های منکران برای ردّ یکی از اصول زیربنایی رسالت رسولان الهی، به روش توصیفی-تحلیلی به طبقه‌بندی و تحلیل دلایل آنان پرداخته و زمینه ادراکی عمیق‌تر را از مدعیات آنان فراهم کند.

۱. پیشینه پژوهش

آموزه «معاد» و انکار آن در قرآن کریم به‌حدی پررنگ است که پژوهش‌های مختلفی از زاویه‌های گوناگون بدان پرداخته‌اند. مقالات زیر از جمله آثار مهمی هستند که نزدیک به مسئله این پژوهشند:

الف) آیت‌الله جوادی آملی در مقاله‌ای که گویا بخشی از تفسیر سوره مبارکه قیامت به روش قرآن به قرآن و حدیث است، به تحلیل و تبیین ظرائفی ارزشمند درباره انکار «معاد» از موضع شبهه و شهوت پرداخته‌اند (ر.ک. جوادی آملی، ۱۳۶۲، صص ۱۴-۱۷).

ب) مقاله‌ای دیگر با عنوان «پیامدهای انکار معاد در قرآن کریم»، با دسته‌بندی آیات و بیانی شیوا، آثار انکار و معارضه با این حقیقت مسلم را در دو بخش کلی دنیوی و اخروی تقسیم کرده است و سپس به روش طبقه‌بندی محتوایی هر مضمون را زیر عنوانی خاص به بحث و بررسی گذاشته است (ر.ک. قاسمی، ۱۳۹۵، صص ۹۹-۱۱۲).

ج) مقاله «نگرش انسان عصر جاهلی به حقیقت معاد و نحوه مواجهه وحی با آن» که از اتقان علمی خوبی نیز برخوردار است، به بحثی تقریباً جامع پیرامون ابعاد مختلف آموزه «معاد» در قرآن کریم پرداخته است. این محقق ابتدا درباره نوع نگرش عرب جاهلی درباره معاد، دلایل انکار معاد، ادله امکان آن و ادله لزوم آموزه معاد پرداخته و سپس نگرش مردم عصر حاضر را در باره معاد تبیین نموده و حاصل مواجهه انسان امروزی را با حقیقت معاد در سه دسته منکران، معتقدان حقیقی و اسمی بیان نموده است. در پایان نیز از اهمیت و ضرورت ترویج معادباوری سخن به میان آورده است (ر.ک. همتیان، ۱۳۸۸، صص ۱۰۹-۱۳۴). با وجود این تحقیقات ارزشمند، همچنان پرسش اصلی مطرح شده، بدون پاسخ مانده است؛ از همین روی با بهره‌گیری از پژوهش‌هایی از این

دست و تفاسیر قرآنی فریقین، برخورد انکارآمیز با آموزه «معاد» مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

۲. واکنش‌های انکاری منکران انبیا علیه آموزه معاد

منکران انبیا در توجیه انکار خویش به انواع دستاویزها دست یازیده‌اند تا شاید به زعم خود با این سخنان، کاروان حق محوری را از حرکت دراندازند. واقعیت این است که هرکدام از دلایل آنان به تنهایی قابل بحث و بررسی است و می‌ارزد در مبحثی مستقل از ابعاد گوناگون مورد مذاقه قرار گیرد. آنچه در زیر می‌خوانید در بردارنده تلاش‌های آنان برای رد یکی از اصول مهمی است که رسالت رسولان مبتنی بر آن است. منکران با طرح مباحث مختلف، خواسته باور به معاد را ناموجه جلوه دهند تا در پی آن رسالت انبیا را تکذیب نمایند.

۲-۱. گمانه‌زنی درباره اصل معاد

یکی از واکنش‌های منکران برای مخالفت با آموزه معاد، گمانه‌زنی و مخالفت با اصل این آموزه بود. همان‌طور که قرآن کریم به مناسبت‌های گوناگون فرموده است: وقتی انبیا علیهم‌السلام یا مومنان، خطاب به مجرمان بیان می‌کردند که وعده برانگیخته شدن از قبور و حساب و جزای اعمال واقعیت دارد و در قیام قیامت هیچ شکی نیست! (ر.ک. مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۷، ص ۳۲)، قرآن کریم درباره آنان چنین می‌فرماید: «وَ إِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ السَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنَّ نُظُنُّ إِلَّا ظَنًّا وَ مَا نَحْنُ بِمُشْتَقِقِينَ؛ و چون گفته می‌شد که بی تردید وعده خدا حق است و در قیامت شکی نیست، می‌گفتید: ما نمی‌دانیم قیامت چیست، ما تنها گمانی داریم و ما به یقین نرسیده‌ایم» (جائیه، ۳۲)؛ یعنی آن گنهکاران در صدد انکار برمی‌آمدند و می‌گفتند: اینها برای ما حرف‌هایی غیر معقول و به‌طور کلی نامفهوم است. سپس با لجبازی تمام می‌گفتند که این ادعای شما چیزی است که ما بدان یقین نداریم، بلکه تنها در هاله‌ای از ابهام و گمان است، به گمان هم نمی‌توان اعتماد کرد. در نتیجه از ما توقع نداشته باشید که به این سخنان وهمی و

غیریقینی ایمان آورده، زندگیمان را براساس ترس از قیامت تنظیم نموده، از عقاید نیاکانمان دست برداریم (ر.ک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۲۷۴).

سوره مبارکه قیامت، با دو قسم مؤکد و پرمغز به روز قیامت و نفس ملامت کننده آدمیان آغاز شده است؛ سپس به منظور رد پندار کافران، این پرسش را مطرح کرده است: «لَا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ أَلَيْحَسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ؛ آیا این انسان‌ها گمان می‌کنند که هرگز استخوان‌هایشان را جمع نخواهیم کرد؟!» (قیامت، ۳-۱). براستی که برای این منکران، تصور جمع شدن استخوان‌ها و اعضای بدن انسان بعد از آن که پوسیدند و تبدیل به خاک شدند و در زمین پراکنده گشتند، بس دشوار، بلکه محال می‌نمود. چه بسا امروزه نیز بعضی افراد، مانند همان کافران به بعث و حشر می‌اندیشند! (ر.ک. شاذلی، ۱۴۱۲ق، ج ۶، ص ۳۷۶۸). روایت کرده‌اند که یکی از مشرکان به نام «عدی بن ابی ربیع»، در همسایگی رسول اکرم ﷺ زندگی می‌کرد. روزی خدمت حضرت ﷺ آمد و درباره قیامت پرسید که چگونه است؟ و کی خواهد بود؟ سپس با لجبازی تمام گفت: «اگر آن روز را من با چشم خودم بینم، باز تصدیق تو نمی‌کنم و به تو ایمان نمی‌آورم! آیا ممکن است خداوند این استخوان‌ها را جمع کند؟ این باور کردنی نیست!» اینجا بود که آیات اول سوره قیامت نازل شد و به او پاسخ گفت (ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۵، ص ۲۷۷؛ مراغی، بی تا، ج ۲۹، ص ۱۴۶؛ میدی، ۱۳۷۱، ج ۱۰، صص ۳۰۰-۳۰۱).

کافران و مشرکان مکه چنین می‌پنداشتند که بشر بار دیگر پس از مرگ در عالم قیامت زنده نگشته، محشور نخواهد شد. آنان به سبب انکار عالم قیامت هرگونه مسئولیت در برابر افعال اختیاری را از خود سلب می‌نمودند. آنها در اثر انکار معاد، اعزام رسول و انزال کتاب آسمانی و وعده و وعید از محاسبه اعمال را بی مفهوم تلقی کردند (ر.ک. حسینی همدانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۶، ص ۳۹۶). خداوند متعال نیز به رسولش ﷺ می‌فرماید: «قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُبْعَنَّ ثُمَّ لَتَنْبُوَنَّ بِمَا عَمِلْتُمْ وَذَلِكُمْ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ؛ ای محمد ﷺ! بدیشان بگو: به پروردگارم سوگند که همه شما قطعاً برانگیخته خواهید شد، سپس یقیناً از تمام اعمالتان در دنیا آگاه می‌شوید. اینها بر الله بسی ساده است» (تغابن، ۷) (ر.ک. طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۸، ص ۷۹).

منکران قیامت در رد معاد و روز حساب بجای استدلال، با جدّ و جهد و اصرار بر الله سوگند می‌خوردند که خدا کسی را که مرد، هرگز زنده نخواهد کرد. قرآن کریم نیز در جواب آنان و رد ظن و گمانشان می‌فرماید: «بَلَىٰ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ» (نحل، ۳۸)؛ یعنی البته و صد البته مبعوث می‌شوید. این وعده، تخلف‌پذیر نبوده، قابل تغییر نیست و هیچ شبهه‌ای در تحققش مطرح نمی‌باشد؛ چراکه نه خدای سبحان از وعده‌اش تخلف می‌کند و نه حکمتش چنین اقتضایی دارد، اگرچه بسیاری از مردم از فرط انغمار در اهو و امیال خویش، انکارش می‌کنند (ر.ک. طیب، ۱۳۷۸، ج ۸، صص ۱۲۱-۱۲۲؛ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۵، ص ۱۹۰).

۲-۲. تشکیک در زمان معاد

منکران آموزه روح‌بخش «معاد» افزون بر اینکه گمانه‌زنی و شک و شبهه‌شان را نسبت به اصل معاد روا می‌داشتند، همان‌طور نیز نسبت به زمان تحقق وعده معاد ابراز شک و تردید می‌کردند. در نگاهی کلان می‌توان مقوله اول و دوم را با یک چشم نگرست و هر دو را زیر عنوان «تشکیک در معاد و ابعاد آن» در هم ادغام نمود؛ اما تفکیک این دو عنوان که با یکدیگر نسبت عام و خاص دارند، مجال را برای تفکر و تامل در ابعاد انکار معاد بیشتر فراهم نموده است.

از جمله نام‌های روز قیامت، «حاقّه» (حاقه، ۱-۳) و «واقعه» (واقعه، ۱-۲) است؛ چراکه آن روز، حق است و بی‌تردید واقع خواهد شد. همچنین در آن روز حقیقت امور آشکار شده، پاداش و کیفر اعمال براساس حق تحقق می‌یابد (ر.ک. زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، صص ۴۵۵، ۴۹۸؛ ابوالفتح رازی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۹، ص ۳۷۸). از دیگر نام‌های آن روز، «قارعه» است که در قرآن کریم نیز از آن یاد شده است (قارعه، ۱-۳). «قارعه» اسم فاعل از فعل قرع یقرع، به معنای زنده‌ای قدرتمند با ضربات قوی است؛ از همین روی اعراب به تویخ نیز «تقریع» گفته‌اند. نیز پند و اندرزهایی که نفوس آدمیان را دچار انکسار کرده، از اعمال بدشان پشیمان و منزجر می‌نماید، «قوارع» خوانده‌اند (ر.ک. ابن عاشور، بی تا، ج ۲۹، ص ۱۰۷).

قرآن کریم پس از بیان عظمت این روز بزرگ و هشدار به حقانیت آن، از سرانجام

منکران و تکذیب‌گران روز قیامت خبر می‌دهد که چگونه با تندبادهای مهلک و صاعقه‌هایی سرکش نابود خواهند شد (حاقه، ۴-۸) (ر.ک. طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۵۱۶). انکار قیامت در روزی که قطعاً خواهد آمد، حاکی از این است که منکران انبیای عظام نه تنها به انکار نشانه‌ها و معجزات ایشان می‌پرداختند، بلکه در آموزه‌های توحیدی آنان نیز تخطئه می‌کردند و از جمله آموزه‌های عمده انبیا انذارها و بشارت‌های اخروی است؛ بنابراین بدیهی است که «معادناواری» منکران موجب معارضه آنان با مبلغان این آموزه‌های وحیانی شود؛ چراکه آنان معتقد بودند انسان، چیزی جز همین اجزای قابل مشاهده نیست و پس از مرگ، اجزایش پراکنده شده، مزاج و اعتدالش باطل می‌گردد و دیگر بازگشت آن انسان اولیه به همان صورت اولی، غیرممکن است. بنابر پندار منکران درباره قیامت، بشارت به روز حساب، بی‌اساس است (ر.ک. فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۰، ص ۲۰۶). منکران لجوج با شدت و غلظت به خداوند متعال سوگند می‌خورند که روز رستاخیزی نخواهد بود و خدا هیچ‌کس را پس از مرگش زنده نمی‌کند! «وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ؛ وَ بِهِ خُذَا سَوْغَنْدًا خُورِدْنَد، سَوْغَنْدَه‌ای سَخْت، که خُدا آن کس را که بمیرد بر نیانگیزد» (نحل، ۳۸).

قرآن کریم با تبیین ضرورت برپایی روز حساب و قدرت بالغه خداوند متعال، انگاره‌های اینان را مردود می‌شمارد و از تکرار این پرسش منکران سخن می‌گوید که پیوسته از پیامبران می‌پرسیدند: «اگر درباره وعده بعث و حشر راست می‌گویید، کی خواهد آمد؟» «وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (ملک، ۲۵؛ سبأ، ۲۹) (ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۹۴). تکرار این پرسش نشان می‌دهد که انکار معاد، مربوط به پیامبری خاص یا برهه زمانی خاصی نبود و منکران همواره این آموزه نورانی را دستمایه استهزا و انکارشان قرار می‌دادند. قرآن کریم با صیغه مضارع، که اشاره به استمرار دارد، انکار اینان را بیان می‌نماید.

گفتنی است کثرت و تأکید منکران به پرسش از زمان برپایی قیامت به گونه‌ای بود که گویی با بی‌صبری تمام، در انتظار قیام قیامت بودند؛ اما غافل از اینکه فرارسیدن قیامت چه عواقبی را برایشان در پی خواهد داشت! ولی چه می‌توان کرد، انسان عجول

حتی در راه بدبختی و نابودی خود نیز عجله می‌کند. از اینها گذشته، اصولاً چه ارتباطی میان راستی وعده و دانستن زمان تحقق آن است؟! که منکران به خود اجازه دادند در برابر دعوت منطقی رسولان، چنین پرسش بی‌ارتباطی را بپرسند، آن هم به گونه‌ای که گویا سخن آنان مستدل و درست است! به راستی اگر کافران می‌دانستند که در آن زمان نه می‌توانند شعله‌های آتش را از صورت و پشت خود دور سازند و نه هیچ‌کس به یاری آنها خواهد شتافت، هرگز تعجیل نمی‌نمودند و نمی‌گفتند: « وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ؟ پس این قیامت کی فرا می‌رسد؟ » (انبیاء، ۳۸) (ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۴۰۹؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۱۹، ص ۳۰۴).

آنان درباره زمان وقوع قیامت، به گونه‌ای می‌پرسیدند که گویی منتظر رسیدن آن روزند؛ حال آنکه اینها همه نشانه جهل و سرمستی از دنیا است که نه تنها نمی‌خواهند به تعالیم انبیا فکر کنند، بلکه به تمسخر می‌گیرند. قرآن کریم اینان را تهدید می‌کند که ای منکران! انتظار یک فریاد عظیم آسمانی را دارید که همه شما را فراگیرد و در هر حالتی که هستید قبض روح نماید؟ نه فرصت بازگشت به اهل و عیالتان را داشته باشید و نه زمانی برای وصیت؟ آیا حقیقتاً منتظر چنین روزی هستید که با دستانی خالی از قبرهایتان برانگیخته شده، در برابر رب العالمین حاضر شوید؟! آن وقت است که با حسرتی جان‌سوز تصدیق رسولان را نموده، خداوند عادل را با نام رحمان می‌خوانید تا از جلال و جبروتش، رحم و مرحمتی شامل حالتان شود (ر.ک: یس، ۴۸-۵۳).

۲-۳. اعجاب از آموزه معاد

اعجاب از زنده شدن مردگان، دیگر واکنش انکاری منکران بود. بدین ترتیب که مشرکان و منکران معاد، تنها به گمانه‌زنی بسنده نکردند، بلکه از سر تعجب سؤال می‌کردند: « آیا این استخوان‌های پوسیده و خاک شده بار دیگر لباس حیات و زندگی در بر می‌کند و به شکل نخست باز می‌گردد؟! » به همین سبب قرآن کریم نیز بر مسئله «امکان» انگشت گذارده، می‌فرماید: « فراموش نکنید آن کسی که جهان را از نو سامان می‌بخشد و مردگان را زنده می‌کند، همان آفریدگاری است که در آغاز چنین کرده

است. سپس هدف از معاد را تبیین نموده تا تقوای پیشگان تذکر یابند: «إِنَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ؛ همانا اوست که آفریدگان را در آغاز می آفریند سپس آنها را (بعد از پایان مدت وجودیشان به سوی خود) بازمی گرداند، تا آنان را که ایمان آورده و عمل‌های شایسته کرده‌اند به قسط و عدل پاداش دهد و برای کسانی که کفر ورزیده‌اند به سزای کفرشان شربتی از آب جوشان و عذابی دردناک است» (یونس، ۴ ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۲۲۱). بنابر آیات ۳۵ و ۳۶ و ۸۲ سوره مؤمنون و آیه ۴۲ سوره اسراء، منکران عنود به فراخور حالشان، این انذار را که از پس مردن و پوسیده شدن در قبر، دوباره زنده می شوند و با همان شکل اولیه از قبرها بیرون می آیند، مایه تعجب دانستند و مورد طعنه و انکار قرار دادند (ر.ک. فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۲۴، ص ۵۶۹). باور این نکته برایشان سخت بود که هم آنان و هم نیاکانشان، بعد از آنکه اجسادشان تبدیل به ذرات خاک زمین شد، خداوند متعال آن ذرات را همان گونه که در دنیا بوده‌اند جمع کرده، برای حسابرسی به اعمالشان زنده کرده و در صحرای محشر جمع کند: «وَ كَانُوا يَسْأَلُونَ أَ إِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا أَ إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ أَوْ أَبَاؤُنَا الْأَوْلُونَ؛ و می گفتند: آیا هنگامی که ما مردیم و خاک و پاره‌های استخوان شدیم آیا حتما ما برانگیخته می شویم؟! و آیا نیاکان ما (نیز برانگیخته می شوند)؟» (واقع، ۴۷-۴۸)، «أ إِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا أَ إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ أَوْ أَبَاؤُنَا الْأَوْلُو؛ آیا آن گاه که ما مردیم و به خاک و استخوان‌ها تبدیل شدیم آیا به راستی (دوباره) برانگیخته می شویم؟! و آیا پدران نخستین ما نیز (برانگیخته می گردند)؟» (صافات، ۱۶-۱۷).

قرآن کریم اعجاب این منکران را چنین بیان نموده است: «آیا وقتی مردیم و اجزای بدنمان متلاشی گشت و خاکش در زمین گم شد، به طوری که دیگر اجزای بدنمان قابل تشخیص نباشد و چیزی از ما باقی نماند؛ دوباره خلق می شویم و به همان صورت اول بر می گردیم؟» «وَ قَالُوا أَ إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَ إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ» (سجده، ۱۰)؛ «أ إِذَا كُنَّا تُرَابًا أَ إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ» (رعد، ۵)؛ «وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُبَيِّنُ لَكُمْ إِذَا مَرَّكُمْ كُلٌّ مِمَّ رَقَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ» (سبأ، ۷) (ر.ک.

طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۳۷۵). درحقیقت منشأ اعجابشان از آموزه حیات بخش معاد، استبعادی بود که درباره حشر و بعث می پنداشتند و این خود از جهل آنان نسبت به کمال قدرت و علم خداوند متعال نشأت می گرفت: «ذَلِكَ جَزَاؤُهُمْ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا وَقَالُوا أَإِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ وَجَعَلَ لَهُمْ أَجَلًا لَا رَيْبَ فِيهِ فَأَبَى الظَّالِمُونَ إِلَّا كُفُورًا» (اسراء، ۹۸-۹۹).

۲-۴. طرح اقتراحات در برابر معاد

منکران انبیا بارها انکارهای انکار آمیز خود را درباره معاد تکرار می کردند. آنها اصرار می ورزیدند که زندگی تنها همین زندگی دنیاست و ما هرگز برانگیخته نخواهیم شد: «وَقَالُوا إِن هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَ مَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ» (انعام، ۲۹). آنان از بعث و نشر اظهار تعجب می کردند و می گفتند که وا عجب! آیا خداوند، مردگان را زنده می کند؟! این انکار و پندار آنان موجب شد تا دست به اقتراح بزنند و مدعی شوند که اگر زنده شدن مردگان حق است، برای نمونه نیاکان ما را زنده کنید تا با چشمان خود ببینیمشان و باور کنیم که زنده شدن بعد از مرگ صحت دارد. همچنین از آنها سؤال کنیم که بعد از مرگ چه خبر است؟ آیا گفته های تو را که خود را پیامبر خوانده ای، تصدیق می کنند؟! «إِنَّ هَؤُلَاءِ لَيَقُولُونَ إِن هِيَ إِلَّا مَوْتُنَا الْأُولَى وَ مَا نَحْنُ بِمُنشَرِينَ فَاتَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (دخان، ۳۴-۳۶) (ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۱، ص ۱۸۸، ۲۷۴). در واقع منکران معاد بعد از شنیدن آموزه معاد و آیات بینات آن، در مقام احتجاج در رد این آموزه برآمدند و خطاب به انبیا، از جمله نبی خاتم سَلَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و مومنان می گفتند: «وَ إِذَا تُثْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا اتَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (جانبه، ۲۵)؛ یعنی اگر دنیای پس از مرگ این گونه است که شما ادعا می کنید، پس باید برخی اجداد و درگذشتگانمان را با دعا یا هر وسیله ای که به کار می گیرید، به زندگی برگردانید تا به صدق این گفتارتان که مردگان برانگیخته خواهند شد و مرگ پایان دنیا نیست، یقین کنیم (ر.ک. طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۱۴۶).

گفتارشان مانند آن است که کسی بگوید: من هرگز تصدیق نخواهم کرد که درخت سیب در تابستان میوه بدهد، مگر اینکه در زمستان آن را بارور بینم! (ر.ک. مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۷، ص ۲۹). ضعف این شبهه بر هر انسان آگاهی روشن است؛ چراکه هرچه در زمان حال حاصل نشود، این گونه نیست که واجب باشد در آینده نیز حصول ممنوع باشد. برای مثال همه ما از ازل معدوم بودیم تا اینکه در زمانی خاص پا به این دنیا گذاریم؛ بنابراین اگر منطق منکران معاد درست بود و عدم حصول در وقت معین بر امتناع حصول در آینده دلالت می کرد، پس همه ما باید ممتنع الحصول می بودیم و هرگز به دنیا نمی آمدیم و این بالاتفاق و بالوجدان باطل است (ر.ک. فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۷، ص ۶۷۹).

گفتنی است، منکران معاد، سوگندهایی غلیظ می خوردند که اگر پیامبر ﷺ آیات درخواستی آنها را بیاورد، حتما ایمان خواهند آورد: «وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِن جَاءَهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا» (انعام، ۱۰۹). اما هدف واقعی اینان ایمان نبود، بلکه به تصریح قرآن کریم: «وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لَيُؤْمِنُوا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ» (انعام، ۱۱۱)، یعنی اگر ما آن طوکه درخواست کرده بودند، فرشتگان را بر آنها نازل می کردیم و مردگان می آمدند و با آنها سخن می گفتند و خلاصه هرچه می خواستند در برابر آنها گرد می آوردیم، باز ایمان نمی آوردند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۵، صص ۴۰۴-۴۰۳). در آن حالت نیز دست به اتهام می زدند و می گویند اینها تردستی و سحر است! «وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ لَقَالُوا إِنَّمَا سُكَّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ؛ و اگر بر روی آنها دری از آسمان می گشودیم که همواره در آن بالا می رفتند (و همه عوالم غیب را می دیدند) باز هم می گفتند: جز این نیست که ما چشم‌بندی شده‌ایم، بلکه ما گروهی جادو زده‌ایم» (حجر، ۱۴-۱۵). از این رو می توان گفت که کافران به معاد و حشر و نشر اعتقادی نداشتند و می گفتند قیامت رخ نخواهد داد «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ...» (سبأ، ۳). آنان با طرح درخواست‌های عجیبشان درصدد عاجز ساختن رسول و ابطال آیاتش بودند (سبأ، ۵). اینها همه، آثار عناد و لجبازی در برابر حقی بود که به ویژه رسول اکرم ﷺ با آیات

بینات و براهین واضحات بدیشان می‌آموخت؛ درحالی‌که این سرکشان، نیت خیری نداشتند و امیدی به قلب مملو از لجاجت و تعصبشان باقی نمانده بود. چنانچه خیری در اجابت اقتراحاتشان بود، خداوند متعال که ولی الخیر است، صدای مردگان را نیز به گوششان می‌رساند؛ اما به حدی در جحد و انکار فرورفته بودند که اگر هم می‌شنیدند، باز روی می‌گرداندند: «وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَ لَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَ هُمْ مُعْرِضُونَ؛ و اگر خداوند خیری در آنها می‌دانست (اگر باطن خوش حق‌پذیر داشتند) حتماً به آنها می‌شنوید (هر چند به تکرار ابلاغ باشد) و اگر (در حال فعلی) به آنها بشنوند حتماً روی بر می‌تابند در حالی که (قلبا نیز) اعراض کننده‌اند» (انفال، ۲۳).

۲-۵. تمسخر معاد

واکنشی دیگر از منکران آموزه معاد، رفتار زشت و کودکانه تمسخر و استهزا بود. از آنجاکه برای این آموزه نورانی، دلایلی روشن اقامه شده بود، زبانشان از تراشیدن دلیل انکار، قاصر شده و به تمسخر روی آوردند. حجتی که رسول اکرم صلی الله علیه و آله برای اثبات حشر و معاد اقامه می‌کردند از بدیهیات بود؛ چراکه منکران خود معتقد بودند که آسمان‌ها و زمین را حضرت باری تعالی خلق کرده است (ر.ک: لقمان، ۲۵؛ زمر، ۳۸؛ زخرف، ۹)؛ از این رو خداوند متعال به رسولش فرمان می‌دهد که از ایشان پیرس: آیا آفرینش آسمان‌ها و زمین با آن همه موجودات عظیم و عجیب، سخت‌تر است یا آفرینش انسانی که از گل‌های به‌هم چسبیده آفریده شده است: «فَأَسْتَفْتِيَهُمْ أَمْ هُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ مَنْ خَلَقْنَا إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ» (صافات، ۱۱)، «أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ» (نازعات، ۲۷). پس خداوندی که قادر باشد فرشتگان، آسمان‌ها و اجرامش، کهکشان‌ها و ستارگان، زمین و جاندارانش را از هیچ بیافریند، به‌طریق اولی قادر بر اعاده جسم آدمی نیز برای سنجش اعمالش می‌باشد (سوره ق، آیه ۱۵). بنابر قرآن کریم، قلب پاک رسول اکرم صلی الله علیه و آله آن قدر مسئله را واضح می‌دید که از انکار آنان شگفت‌زده می‌شد؛ اما این متعصبان عنود آن قدر آن را محال می‌شمردند که به استهزایش می‌پرداختند (سوره صافات، آیه ۱۲). ممکن است پرسش‌هایی را که منکران درباره معاد مطرح می‌کردند، بعضاً به معنای

حقیقی‌اش حمل کرده، طلب فهم حقیقت معاد را منظور اصلی از استفهامشان بدانیم؛ اما غالباً مقصودشان از این پرسش، درک حقیقت معاد و فهم این آموزه متعالی نبود، بلکه تحکم و استهزای آن بود، از همین رو منکران لجوج به دیگر مردمان می‌گفتند: آیا مردی را نشانتان دهیم که خبر می‌دهد وقتی درون قبر پوسیده شدید و اجزای بدنتان در زمین پراکنده شد، مجدداً خلق شده و از قبر برانگیخته می‌شوید؟! «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ يُبْسِكُمْ إِذَا مُرِّقْتُمْ كُلَّ مَمْرَقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ» (سبأ، ۷) (ر.ک. صابونی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۳۹۶؛ ابن‌عاشور، بی‌تا، ج ۲۹، ص ۴۶).

آری! رستگاری از آن کسی است که تعالیم و حیانی پیامبر خدا را تصدیق کند. او در روز جزا به همنشینان بهشتی‌اش می‌گوید که در دنیا منکران این روز، از روی تعجب و استبعاد و استهزا می‌گفتند: «آیا تو نیز از تصدیق‌کنندگان این مرد هستی؟! چطور باور کرده‌ای بعد از آنکه مریدیم و پوسیدیم و خاک شدیم، برای حسابرسی اعمالمان زنده می‌شویم؟!» «قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ يَقُولُ أَ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ أ إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَ إِنَّا لَمَدِينُونَ؟» گوینده‌ای از آنها می‌گوید: همانا مرا (در دنیا) همنشینی بود. (به من) می‌گفت: آیا به راستی تو از تصدیق‌کنندگانی (که پس از مرگ زنده شدنی در کار است) آیا آن گاه که ما مریدیم و مبدل به خاک و استخوان‌ها شدیم آیا (دوباره زنده شده) مجازات می‌شویم؟!» (صافات، ۵۱-۵۳) بدا به حال این مسخره‌کنندگان! چه سرانجام شومی در انتظارشان است! «هُدَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَأَبٍ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا فَيَسَّسُ الْمِهَادُ؛ این است (حال و محل متقین) و حتماً برای طغیانگران بازگشتی بد و بدترین محل بازگشت است. جهنمی که در آن وارد می‌شوند و حرارت آن را می‌چشند، و بد آرامگاهی است» (صافات، ۵۵-۵۶).

۲-۶. افترا خواندن معاد

سردمداران کفر، مسئله معاد و حشر را دستمایه تمسخر پیامبران و آیین الهی آنان نموده و اتهاماتی را به اندیشه معاد و مبلغان این باور الهی نسبت داده‌اند. آنان هادیان جوامع بشری را مفتری و آموزه‌های نجات‌بخش الهی را افتراپی به ذات مقدس الهی

می‌انگاشتند؛ چراکه اعتقاد به معاد یا حتی قبول احتمالی آن، به هر حال در انسان ایجاد مسئولیت و تعهد می‌کند و او را به اندیشه و جست‌وجوی حق وادار می‌سازد. این مطلبی بود که برای سردمداران کفر سخت خطرناک محسوب می‌شد؛ از این رو اصرار داشتند به هر طریقی فکر معاد و اعتقاد به پاداش و کیفر اعمال را از مغز مردم بیرون کنند (ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۲۱). بدین منظور با حالت تمسخر به تشکیک در اصل معاد پرداخته، آن را دروغی شمردند که حضرت رسول ﷺ به خدا افترا بسته است: «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ يُبْسِكُمْ إِذَا مُرِّقُمْ كُلاًّ مُمَرِّقٍ إِنَّكُمْ لَفِي حَلْقٍ جَدِيدٍ أَفْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ؛ و کسانی که کفر ورزیدند (به یکدیگر) گفتند: آیا شما را بر مردی راهنمایی کنیم که به شما خبر می‌دهد که آن گاه که (در زیر خاک) به کلی متلاشی شدید حتما (در جهانی دیگر) در آفرینشی نو ظهور خواهید کرد؟! آیا به خدا دروغ بسته یا جنونی در او هست؟! (چنین نیست) بلکه کسانی که به آخرت ایمان نمی‌آورند (از حال) در عذاب و گمراهی دور و درازند» (سبا، ۷-۸).

از آنجا که معاد، آموزه‌ای نوپدید نبود، بلکه تمام انبیا بر آن تأکید می‌کردند و به انداز از آن روز عظیم می‌پرداختند، منکران عصر هر پیامبری نیز با اتکا به چشم ظاهرین و عقل و هم‌اندیش خویش با اظهار اعجاب از این آموزه حیات‌بخش، انکارش می‌کردند. برای نمونه منکران حضرت هود عليه السلام با همین زمینه ذهنی که «معاد» صرفاً ادعای پیامبران است، می‌گفتند: «آیا این مدعی نبوت می‌گوید که بعد از مردن و پوسیدن استخوان‌هایتان، دوباره برانگیخته می‌شوید و همان‌طور که در این دنیا بوده‌اید از قبرهایتان بیرون می‌آید؟! چه بسیار بعید است و عده‌ای که هود عليه السلام به شما می‌دهد؛ اینکه زنده می‌شوید بعد از آنکه مردید؟! برانگیخته خواهید شد بعد از آنکه دفن شدید؟! و در نهایت اعمالتان محاسبه خواهد شد و براساس آن کیفر می‌شوید؟! چه توهم محالی است آنچه هود عليه السلام می‌گوید» (مومنون، ۳۵-۳۶) (ر.ک. سبزواری نجفی، ۱۴۰۶، ج ۵، ص ۶۲).

مبنای این استبعاد منکران، دنیاگرایی ایشان بود، چنان‌که دهریه با انکار خدای متعال بر آن اصرار می‌ورزیدند؛ به عبارتی روشن‌تر شیوع کفر در میان دهریه موجب انکار

معاد از جانب آنان بود. آنها معتقد بودند که هیچ وجودی غیر از این وجود دنیوی شان نیست! دنیا ازلی و ابدی بوده، همواره عده‌ای می‌میرند و گروهی دیگر زنده می‌شوند و بدین ترتیب جریان زندگی برای همیشه ادامه خواهد داشت: «إِنَّ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا وَ مَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ؛ زندگی نیست جز همین زندگانی دنیایی ما که می‌میریم و زنده می‌شویم (گروهی می‌میرند و گروهی دیگر زنده می‌شوند، یا گروهی می‌میرند و ارواح آنها در قالب گروه‌های دیگر زنده می‌شوند) و هرگز برانگیخته شدنی نیستیم» (مومنون، ۳۷) (ر.ک. ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۱۴۳). دهریون با این مبنا دروازه هرگونه فکر و تأملی را به روی خویش و دیگر هم‌کیشانان بستند و نه تنها هدایت را نپذیرفتند، بلکه با مبلغان و هادیان الهی نیز به مبارزه برخاستند و نسبت به پیامبر اکرم ﷺ چنین گفتند: «إِنَّ هُوَ إِلَّا رَجُلٌ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا وَ مَا نَحْنُ لَهُ بِمُؤْمِنِينَ؛ او نیست مگر مردی که بر خدا دروغ می‌بندد، و ما هرگز به او معتقد نیستیم» (مومنون، ۳۸).

۷-۲. افسانه خواندن معاد

منکران رستاخیز در برابر تعلیم حیات بخش معاد علاوه بر اظهار اعجاب و شگفتی (ر.ک. طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۳۸۷). به اشکال گوناگون و شیوه‌های مختلف آن را نفی می‌کردند و به نقل قرآن کریم چنین می‌گفتند: «وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِذَا كُنَّا تُرَابًا وَ آبَاؤُنَا أَ إِنَّا لَمُخْرَجُونَ؛ و کسانی که کافر شدند گفتند: آیا هنگامی که ما و پدرانمان خاک شدیم، آیا ما را [از گور] بیرون می‌آورند؟!» (نمل، ۶۷). این منکران به همین اندازه بسنده نکردند، پا را فراتر از انکار و تشکیک در اصل معاد گذاشته، باور به آن را از «اسطوره‌های پیشینیان» دانستند: «لَقَدْ وُعِدْنَا هَذَا نَحْنُ وَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ؛ همانا ما و پدرانمان پیش از این به این (زنده شدن) وعده داده شده‌ایم، اما این نیست جز افسانه‌های پیشینیان» (نمل، ۶۸)، «وَ الَّذِي قَالَ لِوَالِدَيْهِ أَفْ لَكُمْ أ تُعَدَانِنِي أَنْ أُخْرَجَ وَ قَدْ خَلتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي وَ هُمَا يَسْتَعْجِلَانِ اللَّهَ وَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِهِ إِنَّ اللَّهَ حَقٌّ قَيُّوْلُهُ مَا هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ؛ و آن که به پدر و مادرش [آنگاه که او را به ایمان به آخرت می‌خواندند] گفت: اف بر شما، آیا به من وعده می‌دهید که [از گور] بیرون آورده شوم

و حال آنکه پیش از من مردمان بسیار بگذشته‌اند [و کسی باز نیامده است]؟! و آن دو از خدا فریاد می‌خواستند [و به فرزند کافر خود می‌گفتند:] وای بر تو، ایمان بیار، همانا وعده خدا- روز رستاخیز- راست است و او می‌گفت: این [وعده] جز افسانه‌های پیشینیان نیست» (احقاف، ۱۷). اینان به تصریح قرآن سرنوشت شومی در روز قیامت خواهند داشت! چراکه هر گاه آیات روشنگر قیامت برایشان خوانده می‌شود، به تمسخر می‌گویند که اینها چیزی جز افسانه‌های پیشینیان نیست! «إِذَا تُثْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ» (مطففین، ۱۳).

واقعیت این است که منکران هر عصر، در مواجهه با تعالیم الهی پیامبران، مشابه هم رفتار نموده‌اند؛ از جمله مصادیق تشابه رفتاری آنان، اظهار اعجاب از معاد (سوره ق، آیه ۳؛ سوره رعد، آیه ۵) و انتساب حشر و بعث به اسطوره و افسانه است (سوره مومنون، آیه ۸۳). به نظر می‌رسد چنین اتهامی علیه معاد، به منظور توجیه انکارشان بوده است (ر.ک. ابن‌عاشور، بی‌تا، ج ۱۸، ص ۸۸)؛ از این رو می‌گفتند که وعده به قیام قیامت و بعث از قبور، وعیدی است قدیمی که هم ما و هم نیاکانمان بدان انداز شده‌ایم. از دیدگاه منکران، سخنان پیامبران حرف‌هایی خرافی است که انسان‌های نخستین آنها را با تصور زنده شدن مردگان، حسابرسی اعمال، بهشت و دوزخ، کیفر و پاداش ساخته و پرداخته‌اند. بنابر پندار منکران، دلیل افسانه بودن این وعده‌ها این بود که انبیا از قدیم الایام در کتب خود، انسان‌ها را از قیام روز حساب هشدار داده و از آن انداز کرده‌اند. به زعم آنان چنانچه وعیدشان حق بود و از خرافات نبود، می‌بایست بعد از گذشت سالیان دراز محقق می‌شد! و چون تا کنون تحقق نیافته است، از این پس نیز نخواهد یافت (ر.ک. طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۵۶).

نتیجه‌گیری

از تأمل در تفاسیر و تدبر در آیات مورد مطالعه، درمی‌یابیم که پذیرش خبر بسیار بزرگ قیامت برای کافران دشوار می‌نمود؛ از این رو تعلیم آموزه حیاتی «معاد» را بر نمی‌تافتند و عملاً با واکنش‌های منفی خود، آن را انکار می‌کردند. طرح پرسش در برابر این خبر

بزرگ طبیعی است، اما اقدام به انکار بی تأمل و درنگ، آن هم از سر عناد و لجاج مطبوع طبایع سالم نیست. به طور کلی محتوای پرسش‌های مطرح درباره معاد را می‌توان در سه دسته تقسیم کرد: الف) پرسش از چگونگی معاد و آفرینش مجدد انسان، بعد از آنکه جسمش مانند غبارهای پراکنده متلاشی شد (سوره نازعات، آیات ۱۰-۱۱)؛ ب) اینکه چه کسی قدرت بر این کار بسیار دشوار یا به تعبیری محال را دارد؟ (سوره اسراء، آیه ۵۱؛ سوره یس، آیه ۷۸؛ سوره روم، آیه ۲۷)؛ ج) پرسش از وقت برپایی قیامت و بعث از قبور (سوره اسراء، آیه ۵۱؛ سوره نازعات، آیه ۴۲؛ سوره اعراف، آیه ۱۸۷؛ سوره احزاب، آیه ۶۳؛ سوره معارج، آیه ۶-۷). این پرسش‌ها در متن مقاله عمدتاً زیر سه عنوان نخست بررسی شده‌اند.

در مرحله بعد از سوال و جواب، نوبت به انتخاب و حرکت اختیاری فرا می‌رسد؛ عده‌ای در جست‌وجوی حقیقت و در طلب گمشده خود به درنگ و تأمل پرداخته، از پیام‌آوران الهی هدایت می‌جویند، گروهی دیگر که به دنبال راحتی و تن‌آسایی‌اند، آستین‌ها را برای ابطال و انکار «معاد» بالا زده‌اند تا شانه از زیر بار این مسئولیت خالی کنند. معارضات و مخالفت‌های این گروه دوم که مسئله پژوهش بود، در سه مرحله راستی‌آزمایی، تمسخر و اتهام قابل تقسیم بودند که آنها را زیر چهار عنوان آخر این مقاله به بحث و بررسی گذاشته‌ایم.

با این بیان روشن شد که برخورد هر قوم با آموزه «معاد» در دو مرحله کلی اتفاق افتاده است. مرحله اول، مواجهه فطری با خبر عظیم است که عموماً با پرسش‌های گوناگونی پیگیری می‌شود. مرحله دوم، انتخاب موضع در مواجهه با حقیقت مبین است که یا به ایمان منجر می‌شود و هدایت می‌شود یا سر از انکار درآورده، مخالفت می‌ورزد.

در نگاهی دیگر می‌توان همه عناوین مورد بحث در متن مقاله را تبیینی از سیر انکار منکران دانست؛ یعنی ابتدا که صداقت انبیا و حقانیت دین آنان را درک کردند، در مواجهه انکارآمیز با آموزه «معاد» خود را به تغافل زدند و در اصل و فرع این آموزه تشکیک کردند. این مواجهه نخستین‌شان در دو عنوان نخست مقاله گذشت. پس از آنکه براهین و دلایل را روشن دیدند و خود را دست‌خالی یافتند، از این آموزه اظهار

تعجب کردند و «معاد» را، همان‌طور که در عنوان سوم متن گذشت، اعجاب آور خواندند. بار دیگر دسیسه‌ای تازه دست‌وپا کرده و ایمانشان را مشروط به اجابت درخواست‌های اقتراحیشان نمودند. با این همه، قانع به مکرها و حيله‌هايشان نبودند و با تمسخر «معاد» و اتهام به ساحت اين آموزه قدسی، می‌کوشیدند تا آن را به هر شکلی ابطال کنند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱۲۶
مطالعات فلسفی

سال هفتم، شماره ۲، ۱۴۰۴

فهرست منابع

* قرآن کریم

- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی تا). التحرير و التنوير (ج ۱۸، ۲۹). بيروت: موسسه التاريخ.
- ابن عطيه اندلسی، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ق). المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز (محقق: عبدالسلام عبدالشافی محمد، ج ۴). بيروت: دارالکتب العلميه
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). روض الجنان و روح الجنان في تفسير القرآن (محقق: محمد جعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، ج ۱۹). مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۶۲). معاد (۸): انکار معاد از موضع شبهه و شهوت، پاسدار اسلام ماهنامه دفتر تبلیغات اسلامی، شماره ۲۲، صص ۱۴-۱۷.
- حسینی همدانی، سید محمد. (۱۴۰۴ق). انوار درخشان (محقق: محمد باقر بهبودی، ج ۱۶). تهران: کتابفروشی لطفی.
- زمخشری، محمود. (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل (ج ۴، چاپ سوم). ، بیروت: دار الکتب العربی
- سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله. (۱۴۰۶ق). الجدید فی تفسیر القرآن المجید (ج ۵). بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- شاذلی، سید بن قطب بن ابراهیم. (۱۴۱۲ق). فی ظلال القرآن (ج ۶، چاپ هفدهم). بیروت: دارالشروق.
- صابونی، محمد علی. (۱۴۲۱ق). صفة التفاسیر تفسیر للقرآن الکریم (ج ۳). بیروت: دار الفکر.
- صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۶۵). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن (ج ۱۹، چاپ دوم). قم: انتشارات فرهنگ اسلامی.

- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، ج ۱۶، چاپ پنجم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۱۵، ۱۸، چاپ پنجم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (ج ۱۰، چاپ سوم). تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (ج ۲۸). بیروت: دارالمعرفه.
- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن (ج ۸، چاپ دوم). تهران: انتشارات اسلام.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب (ج ۲۰، ۲۴، ۲۷، چاپ سوم). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- قاسمی، علی محمد. (۱۳۹۵). پیامدهای انکار معاد در قرآن، ماهنامه معرفت، ۲۵ (۲۲۲)، صص ۹۹-۱۱۲.
- کاشانی، ملا فتح الله. (۱۳۳۶). تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین (ج ۵، چاپ سوم). تهران: کتابفروشی محمد حسن علمی.
- مراغی، احمد بن مصطفی. (بی تا). تفسیر المراغی (ج ۲۹). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ق). تفسیر الکاشف (ج ۷). تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه (ج ۵، ۸، ۱۳، ۱۸، ۲۱، ۲۵). تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- میبدی، احمد بن محمد. (۱۳۷۱). کشف الأسرار و عدة الأبرار (محقق: علی اصغر حکمت، ج ۱۰، چاپ پنجم). تهران: انتشارات امیر کبیر.
- همتیان، علی اصغر. (۱۳۸۸). نگرش انسان عصر جاهلی به حقیقت معاد و نحوه مواجهه وحی با آن، نشریه اندیشه نوین دینی، ۵ (۱۸)، صص ۱۰۹-۱۳۴.